

Владимир ЦВЕТКОВСКИ
Филолошки факултет „Блаже Конески“
Универзитет „Св. Кирил и Методиј“

БОИШТА НА МАКЕДОНСКИОТ ФРОНТ ВО ПРВАТА СВЕТСКА ВОЈНА ВО ДЕЛА ОД БРИТАНСКИ АВТОРИ

(Прилог кон проучувањето на британско-македонските врски)

Апстракт. – Трудот ги истакнува најважните борбени дејствија што се одвивале на Македонскиот фронт изложен во делата на И. В. Прајс и Е. П. Стебинг – дела меѓници во британско-македонските врски – кои со право му го дале ова име на ова боиште од Првата светска војна.

Клучни зборови. – Прва светска војна, Македонски фронт, Сојузнички војски, Криволак, река Вардар, Дојранско Езеро, Кајмакчалан, Кенали, Монастир (Битола).

По Балканските војни, монолитна Македонија е распарчена на три дела и секоја од завојуваните страни од својот дел го брише името Македонија: српскиот дел е наречен Јужна Србија, грчкиот дел е наречен Северна Грција, βόρειος Ελλάδα, Бугарија присвоената територија, едноставно, ја именува како Бугарија.

За време на Првата светска војна, кога сојузничките сили се истоварија во Солунското пристаниште, речиси сите воени судири се одвиваат на македонска територија. За британските автори кои со будно око ги следат воените судири секавањата за Македонија сè уште се свежи, и тие не пропуштаат тој фронт да го наречат Македонскиот фронт. Тоа е назив што го дава Џ. Вард Прајс во своето значајно дело „Сказната за солунската армија“ (Скопје: Селектор, 2010). Слично постапува и Е.П. Стебинг, универзитетски професор од Единбург, кој многу впечатливо ги опишува најзначајните завршни битки на Македонскиот фронт, како што е битката на Кајмакчалан, и пробивот на фронтот кај линијата Кенали,

каде што е сместен штабот на војската на Алијансата со кој раководи генерал Сарај, пробив што се одвивал на 14 октомври 1916 година. Сето тоа до најситни детали впечатливо е опишано во неговото дело „На фронтот во Македонија“ (Скопје: Селектор, 2011).

Покрај присуството на британски државјани на Македонскиот фронт, во Скопје биле сместени голем број медицински екипи што ги испраќал британскиот црвен крст или Српскиот потпорен фонд под покровителство на британската кралица. Прва пристигнала екипата што ја предводела Леди Пеџет, која, покрај работата во болницата, која била сместена во едно техничко училиште кај денешната касарна „Илинден“, спроведувала и доброволна активност, делејќи му храна и други потрепштини на месното население. Така, како признание за нејзината голема хуманост до пред Втората светска војна една улица во Скопје го носела нејзиното име.

Друга британска болница што дошла во Скопје е болницата што пристигнала во октомври 1914 година и била сместена кај Мала станица, во два склада за тутун. Во оваа болница, меѓу другите доктори, работел ирскиот лекар Џ. Џ. Абрахам – Britisher, како што се нарекува. Тој е автор на делото „Мојот балкански дневник“ (Скопје: Дирекција за култура и уметност, 2009). Ова дело би можело да се нарече и роман за Скопје, зашто во него е изложена до најситни детали исцрпувачката работа во болницата во која катаден со воз се носеле ранети војници од фронтите во Северна Србија, како што авторот го нарекува горниот дел на Србија. Нему не му одминале од вид и големиот број културни споменици во градот, како црквата „Св. Спас“ со нејзиниот раскошен иконостас, „Куршумли-ан“, Даутпашиновиот амам, претворен во ковачница за потковување коњи; впечатливиот калеидоскоп од националности во градот, раскошниот вез на македонските народни носии, убавата глетка од Калето на запад кон Љуботен на Шара, кој како шеќеросан сомун го потсетува на Фуџијама; кинопретставите во кафеаната Зрински и што уште не.

Меѓутоа значајно место им е посветено на политичката состојба во градот и расположението на месното население, така името на српскиот дел од Македонија тој го нарекува Северна Македонија – North Macedonia, во согласност со новонастанатата реалност, а не Јужна Србија.

Делото на Џорџ Вард Прајс *Сказната за солунската армија* (George Ward Price *The Story of the Salonica Army*) до најситни детали ги опишува речиси сите воени настани, борби и боишта што ги воделе Со-

јузничките војски: француската, британската, италијанската, руската, а подоцна и со српската против бугарската и германската војска, особено во завршните борби кај Кенали при пробивот на Македонскиот фронт.

Нема битка што се водела на Македонскиот фронт, како што со право го нарекува ова крваво и жестоко европско боиште во виорот на Големата војна што Прајс не го следел и го опишал како сведок очевидец; почнувајќи од најраните тешки битки што француската војска ги водела по должината на Вардар кај Демир Капија, Криволак и сливот на реката Црна со цел да стигнат до Велес за да ѝ овозможат на српската војска да се повлече кон Солун, но веќе било доцна зашто Бугарите и Германците го зазеле Скопје, и дел од медицинските екипи заминале, освен екипата на Леди Пеџет која останала во градот и била сведок кога Германците ги менувале имињата на улиците и плоштадот го нарекле Wilhelm Platz.

Овде нема да се задржиме на сите воени судири туку само на најтешките бојни полиња кои се опишани со големо мајсторство до најситен детаљ, што е главна одлика на стилот на авторот. Џорџ Вард Прајс бил официјален воен дописник којшто испраќал извештаи за англискиот весник „Дејли Меил“. Тој студирал на универзитетот во Кембриџ каде што се здобил со солидно широко образование од областа на историјата, литературата и други хуманистички науки што тој го посведочува со подробните анализи на социополитичките и економските состојби во Македонија. Бројните референци што тој ги прави и коментира во врска со одредени историски личности и настани што се случувале на територијата на Македонија од периодот на нејзината древна историја.

На 20 октомври Французите стигнаа кај Криволак, на решителниот генерал Сарај сè уште му изгледаше дека постои шанса за која вреди да се удри на запад преку Вардар и напаѓајќи го лево-то крило на Бугарите да се засили напредувањето од Велес накај Битола со надеж да се воспостави контакт на оваа единица со српската војска, која даваше отпор на преминот накај Бабуна. На 13 и 14 конфликтот ја достигна својата најголема жестокост. Дури и овие француски дивизии што доаѓаа право од Западниот фронт никогаш не беа слушнале за таков жесток оган од пушки и артилерија одошто за време на тие два дена на жестоко војување. Што се одесува до Бугарските затвореници што се бореле во последните две Балкански војни велеа дека тие никогаш не можеле да си замислат колку страшна може да биде една битка. Но во

ова време офанзивата ја презеде непријателот. Французите ги исцрпеа своите сили, тие не успеаја да ја освојат планината Архангел и вечерта на 13 Chasseurs a pied (пешадија) го евакуира Чичево што беа го освоиле.

(Прајс: стр. 45)

Борбите продолжуваат понајут кон Гевгелија, но повлекувањето тешко се одвива поради лошите патишта, а мостот кај Гевгелија бил мириран за да може ранетите и опремата да се донесат во Солун. Но борбите не стивнуваат.

... На 20 и на 21 ноември, 10-та дивизија ја зазеде линијата пред нив што досега ја држеа Французите, и така британските трупи за првпат се најдоа лице в лице со Бугарите. Положбата што овие Ирци сега ја држеа ја формираше десната страна на Сојузничкиот балкански фронт, од кој левото крило, кое се состоеше исклучиво од Французи, беше исфрлено многу напред, кое цел месец пред тоа беше потиснато далеку горе по Вардар, и беше жестоко завојувано со Бугарите кај Црна.

Секторот за кој на тој начин бевме одговорни, се наоѓаше во срцето на еден стрм, непрегледен карпест масив од планини меѓу Косторина и Дојранското Езеро.

На фронтот на оваа бригада како оној на нејзиниот сосед во ноември воопшто не дојде до акција, единствените загуби беа резултат на една залутана граната што падна врз група Даблински фусилиери, која уби девет и рани дузина.

Следниот сектор западно од солунските линии беше многу значаен затоа што низ него поминува патот за Серес, којшто се спушта по долинтата на Струма и беше најпогоден за непријателот да го користи за неговата опсадна артилерија, како и за транспорт. Потоа влегува кај вкопаниот камп кај селото Ајватли, само на осум милји од Солун, точка што беше силно утврдена од една Шкотска бригада.

(Прајс: стр. 63)

Потем Прајс посветува прилично простор за животот на војниците во воени услови, но и нивните усилби да си го разонодат животот со воени приредби или фаќање локални животинки како желки кои им ги

испраќаат по пошта на своите во Британија. Приличен простор Прајс му посветува на Солунската револуција кон крајот на август 1916 година.

Исто така не му одбегнува од вид раскошната убавина на македонскиот предел.

Меѓутоа воените дејства не престануваат. Интересен е приказот на борбите што ги водела италијанската војска на Македонскиот фронт. Нивниот штаб бил сместен кај с. Тепавци, битолско.

Во врска со тоа ќе се обидеме да изнесеме некои детали изложени во извонредното дело на Џорџ В. Прајс за учеството на италијанската војска во борбите на Македонскиот фронт во склопот на Сојузничките војски на Алијансата. Еве што забележал Прајс:

„На 10 август, само неколку дена по битката кај Острово, првите единици на многу силната 35 италијанска дивизија, под командата на Генерал Маркиз Петити ди Рорето, еден од најдоверливите полковници на генерал Кадорна, пристигнаа во Солун.

На италијанците не им требаше многу време да се реорганизираат по истоварувањето во Солун. На 1 септември отидоа да го земат секторот на предната страна од борбената линија на Сојузниците, покрај висовите Круша-Балкан спроти планинскиот венец Беласица и да го покриваат фронтот од крајот на секторот Вардар-Дојран по должината на Струма. Таму тие имаа една англиска дивизија од нивната десна страна и една француска колонијална дивизија од левата. Дивизијата на која италијанците ѝ помагаа беше исто така француската.

... На италијанската единица кај Порој ѝ беше наредено да остане до последниот човек за да го покрива повлекувањето на трите единици од другите изолирани села. Беше невозможно да се испратат трупи како зајакнување на овие мали истурени позиции заради постојаната концентрираност на непријателскиот баражен оган. Така што, иако до пладне три од италијанските единици се вратија кај италијанските линии, четвртата што го штитеше нивното повлекување кај Порој, беше опколена. Тогаш таа би можела да се предаде, задачата извршена и надежта да се извлече ја снеса, но наместо тоа таа продолжи да се бори цело попладне. Падна ноќ и пукотниците од нејзините пушкомитралези не престанаа. Сè до следниот ден кога муницијата мора да им се потрошила, кога храбрите дваесетмина, или она што остана од нив

ја доведоа својата борба кон крај, веројатно со јуриш, зашто извици од „Avanti Savoia“ одекнуваа преку долината, за да допрат тажно на дослук на нивните другари назад кај Круша-Балкан. Потоа настапи тишина.

Првиот судир на Италијанците со Бугарите заврши нетриумфално, но со сите воени почести на страната на нашите сојузници.

Кога на 57. француска дивизија од левата страна на Италијанците ѝ беше наредено да се тргне од Круша-Балкан кон битолскиот фронт, Италијанците по кратка постапка презедоа дел од нивните позиции и во почетокот на октомври, на другиот дел од нивниот сектор, извршија демонстративен напад врз Буткова Цума за да им помогнат на Србите во нивните борби пред Битола, на ист начин како што и ние истовремено ги нападнавме Жир, Бала и Јеникеј.

Но, кон крајот на ноември Италијанците беа повлечени од фронтот кај Круша-Балкан.

Извонредните патишта, мостови и редиците колиби што ги изградија, како и спремноста со која им помагаа на нашите луѓе за време на сместувањето, оставија силен впечаток кај Англичаните.

Една од нивните бригади претходниот месец отиде во Битола; тоа беше нивниот штаб што беше сместен во новозаземениот град што генерал Петити отиде да го посети кога беше ранет. Остатокот од италијанската дивизија сега тргна по истиот пат и на крајот на декември, 1916, го зазеде просторот што го освоија Французите и Србите кај завојот на Црна Река.“

(Прајс: стр. 158-162)

Меѓу најжестоките боишта што се одвиваа на Македонскиот фронт во делото на Прајс е онаа што ја водеја Британците е Британската битка кај Дојран.

Откако дава детален опис на планинскиот предел - џумката од стрмни брда што се издига од страната на Дојранското Езеро се наоѓа речиси во географскиот центар на Сојузничкиот фронт. Главни меѓу овие висини се позициите на брдо-кота 535 со сртот Пип - така наречен поради низата мали ригчиња врз плешката што се спушта накај британските позиции, коишто се разликуваат како ѕвездички на еполета 1, 2, 3 и 5 - Го-

лемата Коруна и Малата Коруна. На овие стрмни планини непријателот има изградено три поединечни системи од ровови одвоени на околу илјада јарди.

... Нашата цел на овој напад од 24 април беше да се освои првиот систем од непријателските ровови, таму да се консолидираме, потоа да се донесат топовите горе и да се обнови нападот врз рововскиот систем зад него.

... Нападот на пешадијата беше утврден за 9.45 вечерта, и половина час пред тоа, непријателот отвори баражен оган покрај сиот наш фронт. Насекаде горе и долу по високиот амфитеатар од брда, на кои се наоѓаа бугарските линии на фронтот, светкаа светли точки и нови батерии постојано стапуваа во дејство за да го засилат грмењето на одекнувачките извештаи. Снажни бугарски рефлектори, еден во градот Дојран, а другиот високо горе кај стрмнината одзади, ја фрлаа својата ладна светлина покрај нашата предна линија од ровови, коишто беа зарабени од густе извиткани столбови од димот и прашина што се креваа од распуканите гранати. Низ овој концентриран баражен оган пешадијата храбро притисна во напад и навлезе насекаде по непријателската линија, само за да биде повторно протерана и тешкиот оган што го отворија бугарските топови врз нивните сопствени заземени предни ровови со одлучни противнапади. Долу кај езерото нашите луѓе на два пати стигнаа до непријателските ровови, но и во двата случаи мораа да се повлечат. Одлево најдоа на силен отпор и малкутемина од нив кои навлегоа во непријателската предна линија, не беа доволно силни за да останат таму. Еден батаљон ја нападна Малата Корона и јавуваа дека кон полноќ тие стигнале таму. Други единици, исто така, привремено обезбедија постигнување на своите цели. Но, засилувањата што им беа испратени за да ги зајакнат, не можеа да ја преминаат смртната замка на долот Близнак во кој бугарските рововски минофрлачи ги опсипуваа со баражни проектили како да тураш чакал во корито. Толкава беше јачината на експлозиите во тој тесен простор што луѓето беа смртно трескани по карпестите бедеми и од самиот шок; кон ова се придружи непрекидно гранатирање на нивните 203 милиметарски хаубици.

Во темницата на долот, освен само со блесоците од експлозиите, а натаму затемнет уште повеќе од налетот на завеса од прашина,

за пешадијата беше тешко да одржува контакт. На места долу во долот реката беше толку многу надојдена што луѓето требаше да газат низ вода до појас. Додека човек гледа од артилериската извидница во тој дол полн со прашина и пламења изгледаше невозможно дека некој ќе излезе жив од таму.

Бугарските засилувања беа забрзани во рововите од долот одзди, каде што тие живеат нормално во безбедност. Тие се бореа со тврдоглавост и одлучност. „Ајде Џони“, им довикнуваа на нашите војници низ бучавата, кои се мачеа да се искачат по карпестата стрмина за да стигнат до отворите на нивните жици.

Резултатот од оваа борба беше таков што до зори сите од двете десни бригади се најдоа назад во своите првични позиции. Труците, меѓутоа, одлево го зазедоа целото земјиште од 1.500 метри што им беше цел и го задржаа през целата ноќ за време на четири противнапади. Состојбата, иако таква каква што беше, се подобри во наша полза, и сега стана деликатна. Ние, така да се каже, напреднавме со едната нога, но не можевме да ја доближиме другата до неа.

(Прајс: стр. 232-233)

Овде се одлучивме да го предадеме во целост описот на ова боиште во кое јасно се изнесени речиси сите етапи на тешките борби што се воделе на овој фронт.

Потоа следат воените дејствија што се вршеле до завршувањето на војната на овој дел од Бакланот. Овде Прајс само ги набројува без да го опишува начинот на водењето на битките, како што е бугарската офанзива кај Острово врз западното крило на Сојузничката војска која била обновена во 1917 година. Потоа бугарскиот напад врз левото крило кај Острово и Струма па сè до пробивот кон Битола со британско содејство.

Додека Србите се бореа со делумни успеси на секторот десно до Битола, Французите извршија еден до два фронтални напади врз рововите кај Кенали во рамничарскиот дел; а Русите водеа неколку тешки борби меѓу планините што се протегаат на запад кон Преспанското езеро, за најпосле да стигнат добрите вести:

„De bonnes nouvelles“, заземена е Битола; градот е во пламен!“

... Најсовершеното тројно виножито што воопшто сум го видел досега се издигаше над Битола. Едниот крај застанат врз планината

на запад, каде што се бореа Италијанците рамо до рамо со руските и француските трупи во рамницата; другиот крај всаден врз карпестите височини отаде Црна, од каде што Србите, премалени од многу тешките борби, гледаа надолу кон градот за којшто нивната истрајна одлучност најмногу придонесе за да биде освоен.

(Прајс: стр. 207)

Кон крајот на делото авторот не пропушта да ги опише состојбите, луѓето и местата во Македонија воопшто не спомнувајќи ги новите имиња на распарчената Македонија по Балканските војни, од што јасно се гледа словенскиот карактер на земјата со исклучиво Словенска топономија.

Овде продолжуваме со описите на уште две главни боишта она на Кајмакчалан и пробивот на Македонскиот фронт кај Кенали изложени во делото на Е. П. Стебинг. Авторот на делото „На фронтот во Македонија“ Е. П. Стебинг, професор на Универзитетот во Единбург - Шкотска, дошол на Македонскиот фронт како доброволец во својство на офицер за транспорт задолжен да се грижи за транспортот како и за поставувањето на Болницата на шкотските жени (The Scottish Women's Hospital) стационарирана кај Островското езеро во егејскиот дел на Македонија - за него само Македонија.

Сите воени настани и други случувања се набљудувани со будно око на очевидци, па така не постои никаков сомнеж во нивната веродостојност. Во сите нив е силно проткаена силно изразена и видлива нишка на протест кон војната, која го скрнавувала исконскиот предел и испраќаат јасна хумана порака против војната во чијшто центар невинно настрада Македонија и нејзиното население со разурнати села и градови.

Овде нема да се задржуваме врз работата на болницата, согласно насловот на трудот ќе се задржиме само врз боиштата. Делото на Стебинг ги надополнува пропустите во делото на Прајс за завршните и најжестоките битки како што се онаа кај Кајмакчалан и пробивот на фронтот кај Кенали под командата на Сарај.

По завршувањето на битката на Кајмакчалан со возило се искачуваат на врвот на Кајмакчалан каде што се водела крвава битка и еве што забележал Стебинг:

Битката на Кајмакчалан се водеше, како што истакнав, од страна на Србите меѓу средината и крајот на септември, 1916. Планината

е највисока во Мегленскиот планински венец, каде што новоформираната српска армија зазеде положаи свртени кон Бугарите, коишто беа таму уште од летото. Од заземањето на исклучително јаките вкопани положаи на Кајмакчалан зависеше натамошното напредување кон завојот на Црна, како што подоцна и се покажа, и заземањето на Битола.

Тоа се случуваше рано во октомври кога српскиот полковник, којшто беше ранет во раката во борбата и кого го испратија долу во болницата кај Острово, ни предложи да не поведе - др Бенет и мене - кај боиштето. Во нападите полковник Стојчиќ загуби две третини од својот полк, и поради големата храброст, како што чувме додека се искачувавме, бил унапреден да командува со бригада. Тој претставува одличен пример на извонредно борбен сој луѓе.

Острово го напуштивме во зорите, искачувајќи се по долните падини на големата планина со патничко возило по ужасно тесното патче. Високо горе на планинската косина, како што истакнав, се наоѓа српската станица за преврска којашто нашите амбулантни возила толку често ја посетуваа, и како што сами се уверивме да се искачиш дотаму и да се симнеш не беше детска игра. На крај стигнавме до станицата за преврска без да ни се случи нешто, и медицинскиот персонал инсистираше да запреме и да се насладуваме на неизбежното турско кафе и цигарите. Коли никогаш не се искачиле погоре од ова место, но ние одлучивме да се обидеме за уште неколку километри, па така ги испративме коњите погоре до една долина над шумата, каде што одлучивме да покаснеме. Напуштајќи ја станицата за преврска, продолживме пругоре. Поголемиот дел од планините се голи, кои се состојат од бела карпеста плазика што го прави планинскиот предел шареникав. Наместа има и убава букова шума, наместа прошарен со смреки и борчиња на најгорниот дел. Закржлавени млади букови стебла што се среќаваат на одредени места се доказ дека пуштањето кози и овци да пасат ваму уште од памтивек, довело до ваквата голотија.

Меѓутоа, боиштето кон кое одевме се наоѓаше далеку над шумскиот појас, што го напуштивме, за на крај да стигнеме до под горната мала долина. Сличноста на планините и малата долина овде со делови од Хималаите е извонредна, така што човек лесно мо-

жеше себеси да се замисли на едно од многуте патувања со кампување во среќните мирни денови. Овде пределот е ист - сончевината по планините, нејзиниот одблесок во малиот поток, и есенските бои на ниските растенија што растат во долината со мртвите цвеќиња и чаурите со семе залепени за нивните страци, ме потсетија на многу слични од погорните долини на Хималаите. Само што овде пределот беше нагрден, без оглед колку тој да е привлечен во долината, нагрден со вечно растегнатата низа од вооружени војници на коњи и пеш, коли, маски, магариња и така натаму, одејќи горе и спуштајќи се долу по бизнисот на војната. Колку само местово воопшто не одговара, колку само тоа не соодветствува меѓу овие прекрасни брда, меѓу овие вечни планини, како можел човек да има таква дрскост да ги доведе овде своите ситничави борби на овие места каде што владее величествен мир. Санитетскиот командир офицер праша каде се дупките од шрапнелите и кратерите затоа што ништо такво не се гледаше. По голите карпести падини малку такви белези можеа да остават дури и најголемите топови, освен по меките места на коишто наидовме погоре можеа да се видат малку лузни со што би се потврдило, дека таму горе по планинската стрмнина, се водела борба. Можеше да се видат различните положаи, а полковникот ни покажа три такви големи положаи на Бугарите, што требало да се освојат напредувајќи до финалниот дажев на сртот од големата планина над нас. Рововите, наместа добри и со убава длабочина, но обично само права имитација во тврдата стена со подигнати градобрани како сангарите на Афридите, кои беа како *en evidence* за она што се гледаше. Главните ровови се состоеја претежно од дупки со различна големина, честопати со градобран од камења што Србите набрзина ги подготвиле на спротивната страна откако Бугарите биле истерани; но овде онде каде што теренот беше полесен за копање, линијата од ровови беше во продолжение. Положаите за топовите покажуваа ист вид формација, вкопани онолку колку што карпата дозволуваше, а потоа заштитени со сидче од камења како градобран. Земјиштето беше прекриено со воен крш - пушки, бајонети, рововски шлемови, капи, чаури од гранати и празни бомби, како и зачудувачки број од неексплодирани гранати покрај рововските минофрлачи, ножици за сечење жица со огромна големина и јачина, како и голем број од чаури од фишеци за пушки. Првите и најдолните редици од ровови беа

заштитени со жичени огради коишто се протегаа право преку планината без оглед на конфигурацијата на земјиштето. Тоа мора да бил натчовечки напор за да се постави истата. Таа беше непрекината само на кратки отстојанија од топовите. Овој положај беше извонредно јак и било невозможно да го освојат Србите што тие најпосле и го сторија на 18. и 19. септември. Но пред нив претстоеле и други пречки пред да стигнат до сртот. Како што стигнувавме погоре, задува изгор студен ветер и за тие два и пол часа додека останавме таму горе тој ни го заледи мозокот во коските. Во подножјето на последната височинка што може да се нарече врвот на планината се симнавме од коњи и го разгледавме купот од воен крш. Овде имаше неколку пушки, повеќето од добрите беа собрани од Србите како нивни воени трофеи, бајонети, српски (т.е. француски) и бугарски, рововски шлемови и бугарски капи, покрај бомби од сите големини, англиски, француски и бугарски (целата српска опрема е или француска или англиска, зашто по минатогодишниот пораз тие немаат ништо свое и нив ги снабдуваат Британците и Французите), облека, фишеци, рововски алат и сите други видови воени поединости. Овде избравме малечки трофеи што можат да се понесат за назад. Така продолживме и стигнавме до првата линија ровови од последниот бугарски положај. Овие беа вкопани прилично длабоко, доволно големи за да може човек да застане, обезбедени со дупка за заклон. Наеднаш овде наидовме на првиот мртов. Тоа беше страшна глетка и колку повеќе се доближувавме таа стануваше се пошокантна. Двајца Бугари легнати во ровот на плеќи во згрчена положба, едниот со устата отворена а лицето со ѓаволска и крволочна насмевка. Тоа лице што воопшто сум видел такво, не личеше на човечко, и долго ќе остане во моето сеќавање. Лицето на другиот за среќа беше скриено. Во близина, нозете на еден друг му беа запретани од раскопаната земја што ја направила граната што таму експлодирала, и поддадени. Ниту една слика од ужасните последици на модерното војување не може да биде посилна од тоа кусо парче од ровот. Додека човек гледа десно, се гледаат други тела во различни положби. Искачувајќи се погоре видовме неколку многу убави црникави орли како се извиваат над сртот, и човек може да претпостави што навестува нивното присуство. Овде тоа го видовме во сета негова одвратност. Продолживме по височинката, симнувајќи се во еден ров на другата страна малку

оддалечен од телата и искачувајќи се на другата страна, затрупан како со воен крш така и со стени и камења, додека не стигнавме до другата линија ровови. Големи, јаки, длабоки беа овие (за овој дел од светот) убаво вкопани во висот и продолжуваа непрекинато до некаде. Малку погоре по стрмнината имаше ископано длабоки дупки со градобрани од камења. Овие беа тешко освоени и овде борбата била многу жестока. Стоејќи близу до работ на еден од нив, полковникот ни го покажа местото каде што бил ранет. Тој стоеше горе на ровот, и во моментот кога и самиот бил толку изложен, лесно е да се сфати, зошто бил толку омилен кај своите војници. И уште е. Тоа го гледавме цел ден денеска и на качување и на слегување. Она што остана од неговиот полк се наоѓа по правците за комуникација, ние постојано ги среќававме неговите офицери, сите тие го поздравуваа со изливи на срдечност. Но далеку позначајно и уште поубаво беше да се види како изгледот на безизразност на лицата од неговите војници, се променува во израз на радост, командири и обични војници, кога видоа дека нивниот полковник, за кого многумина веруваа дека е мртов, е жив и повторно меѓу нив. Тоа беше прекрасно. Овие ровови беа добро изградени и кога Србите ги зазедоа ги свртеа во спротивен правец. Но оваа редица тие не ја освоија без ужасна битка и крвава борба зашто Бугарите знаеја дека нивната линија до врвот беше слаба во споредба со втората. Кај овие ровови provedовме извесно време разгледувајќи ги целосно и тоа вредеше. За да ги заземат, Србите мораа да излезат на отворено, затскривајќи се зад карпи и каков било друг заклон што го овозможуваше теренот. Бидејќи овие ровови беа вкопани во карпа им беше нанесена малку штета од артилеријата, која беше, ги расекла жичаните препреки, кои овде не беа толку јаки. Додека пешадијата напаѓаше топовите го подигнаа и го истураа својот оган врз третата линија погоре и повеќе или помалку врз рамен терен. Нанесената штета овде беше страшна и како рововите така и местото зад нив е послано со мртви Бугари, и на многу места сите знаци на ровови беа избришани. Има еден ред од овие ровови кој е посебно ужасен. Цела редица од Бугари овде биле или покосени или убиени од гасните гранати, сите во секаква можна положба. Од далеку тие изгледаат како да спијат, но од нивните распаргалени алишта кога човек ќе се доближи до нив се гледа дека нивниот сон е сон на смртта и дека смртта била жестока и

крвава. Таа сцена е навистина ужасна. Некои од лицата се смире- ни, но повеќето од нив се нагрдени од бес; и бидејќи овие луѓе се посебно црномурести, вид лица што на англиските очи воопшто не им се привлечни, изгледот што им се оцртува на нивните ли- ца едноставно е дивјачки, безмилосен и полн со ужаси. Во други случаи кутрите лица на умрените имаа израз на агонија, на кои убаво им се гледаше болката од која луѓето умреле таму на студот не помогнати; иако малкумина биле оставени да се мачат долго штом борбата еднаш завршила, доколку сите прикази за методи- те на таквата борба се вистинити како за Бугарите така и за Ср- бите во оваа војна кога ќе се сретнат едни со други. Но ако луѓето кои човек ги препознава како луѓе тие беа лоши за да ги поглед- неш, оние што можеа да се препознаат како такви според нивни- от изглед беа уште поодвратни, зашто имаше лица кои беа ужас- но гламносани и на многу места очите и други делови им беа растргани од орлите, коишто веќе ја имаа започнато својата од- вратна гозба. До извесен степен овие беа одвратни. Овие впеча- тоци ги забележав додека се уште ми беа свежи во мојата мемо- рија, зашто во војна со волкави размери единствено исправно е сите да сфатат во целост што, всушност, резултира од неа во раз- личните делови на светот. Битката кај Кајмакчалан го покажува тоа на посебно одвратен начин.

По кратката оддалеченост од овие одвратни ровови стигнавме до сртот на планината и пред нашите очи се отвори прекрасна глет- ка. Земјиштето се спушта од сртот, повеќе или помалку, стрмо наместа доста нагло но никаде толку стрмно за човек да не може да се симне долу. Од трите страни се издигаат кон хоризонтот пласт врз пласт од ридови, освен на запад каде што преку понис- ките планини се открива убав поглед врз рамницата, со Битола горе во сверо-западниот агол. Прилеп северно од нас, е сместен во подножјето на брдата и не може да се распознае. Битола е по- голем град и е исто толку убаво сместена како и Лерин.

(Стебинг: стр. 215-217)

Меѓутоа тешката борба што се водела кај Врбени и Кенали Сте- бинг ја посматрал од осмотрачницата и ја гледал секоја граната каде ќе падне. Овде би се задржале на францускиот фронт во битолската рамни- ца од 13-15 октомври, 1916 година каде што се одвивал првиот напад врз јаките положаи кај Кенали што ја штитеа Битола:

... Од нашиот камп ги посматравме сите битки што се водеа при сегашното напредување.

Врбени се наоѓа северо-источно од Лерин и неколку милји јужно од Кенали. Селото се состои од куќи со плитари со покриви од ќерамиди, многу од нив разурнати од гранати. Самото село е опколени со дрвја и сликовито е сместено во средината од „Рамницата“, како што се вика битолското плато.

Врбени вчера под сончевите зраци на залезот претставуваше прекрасна глетка. Селото и околните нивје беа полни со војска, коњи, маски, магариња, паркирани артилериски лафети, муниција, коли за дотур и слично. Животните беа врзани и ја жевулкаа својата вечера. Војниците или вечераа, или стоеја или седеа наоколу прикажувајќи или пушејќи. Сцената претставуваше вистинска воена слика. Некој што живеел меѓу Србите, и иако овде имаше Срби - ова е француски фронт-војската главно се состоеше од француски војници и француски артилерци, кои уживаа во одморот. Штом сонцето зајде зад планините на запад оние на исток останаа усвитено црвени, и прашинаа која што се креваше во думани од патиштата во близина, полни со раздвижени војски, поприми бледо-црвеникава боја во која беа завиени во чудна и фантастична мешаница како дрвјата, така и војниците и животните. Логорските огнови почнаа да се разгоруваат во јарки црвени пламења.

Овде во рамницата сè уште беше доста топло и останав поприлично да го набљудувам она што се случуваше на сцената и да го слушам цагорот на француските војници, весел и срдечен, иако многумина од нив утре ќе се најдат во борба - зашто им престоеше борба и тоа голема. Артилерискиот оган толку близу над нас е многу силен и бев информиран дека цел ден се вршело силно бомбардирање како припрема за утрешниот силен пашадиски напад врз бугарските положаи што ја бранат Битола. Ова беа добри вести.

ПРВИОТ НАПАД ВРЗ ОДБРАНБЕНАТА ЛИНИЈА КАЈ КЕНАЛИ, 14 ОКТОМВРИ 1916. – Денес ми се исполни желбата и видов модерна битка во сите нејзини фази и следниот приказ за големиот продор на Французите да ја заземат линијата Брод-Кенали-Меџитлија беше

запишан на Кота 629, од каде што генерал Сарај и неговиот штаб раководеа со борбата. Брдото се наоѓа точно на запад од селото Сакулево.

Бомбардирањето беше силно и тресеше цела ноќ а утрото интензитетот се зголеми.

Досега како што се одвиваше артилериската припрема борбата се наоѓаше во нејзината најинтересна етапа. Очигледно нашата тешка артилерија ги замолчи оние на Бугарите, зашто тие не пукаат во наш правец. Нашите тешки топови испукуваат гранати врз Кенали а другите пак ги опсипуваат рововите со гранати. Десно од нашиот фронт една батерија од тешка артилерија сега отвори оган или пак штотуку сум ја открил. Поради големата бучава не е лесно да се одреди местото на сите наши батерии, а Бугарите возвраќаат со сета сила и се чини дека тие сè уште не се замолчени. Тие истрелуваа шрапнели врз нашите ровови од десниот фронт.

Кенали е скриено во густ бел облак од дим врз кое се фрлаат граната след граната од тешките батерии веднаш под нас како и од батериите од нашиот десен фронт. На север втората линија од бугарски ровови претставуваат маса од дим и распрснувачки гранати, а евидентно таму е формиран баражен оган за да се спречи испраќање на резерва во првиот ред. Под првата линија луѓето паѓаат како есенски шумски лисја и на напаѓачите очигледно не им успева. Пукотници од пушки, тат-тат од пушкомитралези, рововски минофрлачи и бомби, се дејствува силно а бучавата е непрекидна и заглушувачка. Кај Кенали сега во 12.35 се води очајничка битка. Цело утро над нас кружи еден аероплан и еден неподвижен балон се лула во чистиот воздух директно зад командното место.

3.25 попладне. - Кенали сè уште гори на неколку места и пред еден час забележав дека едно од минарињата ја загуби горната половина погодено од граната. Меџитлија исто така гори на неколку места.

(Стебинг: стр. 288)

Потоа следат бојните полиња кај Лерин и Баница, па операциите на сојузниците на западното крило во Македонија, меѓу јули и 19 ноември 1916, датумот кога падна Битола. Напредувањето на силите што се слу-

чи на 16, 17 и 18 најпосле ја реши судбината на Битола. Заземањето на која 1212 источно од Битола ја удри погребната камбана на надежта на непријателот да ја задржат линијата Бистрица.

Сојузниците влегоа во Битола на 19-ти без отпор. Битола падна. Француската коњица се најде на влезот во Битола, ноември 1916 претставен на сликата.

Тука завршува делото на Е. П. Стебинг со што се заокружува приказот на боштата на Македонскиот фронт.

БИБЛИОГРАФИЈА

- Абрахам, Џ. Џонстон (2009) *Мојот балкански дневник*, (превод В. Цветковски), Скопје: Дирекција за култура и уметност.
- Прајс, Џ. Вард (2010) *Сказната за солунската армија* (превод В. Цветковски), Скопје: Селектор.
- Стебинг, Е. П. (2011) *На фронтот во Македонија* (превод В. Цветковски), Скопје: Селектор.

Vlado CVETKOVSKI
“Blaže Koneski” Faculty of Philology

BATTLEFIELDS ON THE MACEDONIAN FRONT IN THE FIRST WORLD WAR IN WORKS BY BRITISH AUTHORS. (Contribution to the British-Macedonian Links)

(summary)

The paper focuses on the main battlefields in the First World War on the Macedonian front - the name given by G. Ward Price in his work *The Story of the Salonica Army* and E. P. Stebbing in his work *On the Serbian Front in Macedonia*.

Key words. – First World War, Macedonian Front, Allied Forces, Krivolak, the Vardar River, Lake Doyran, Kaymakchalan, Kenali, Monastir (Bitola).

